

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 33 (16095) 1999 чылдың май 20, четверг

Ат салган шагы Сапар өртөз 1 рубль 50 коп. 22.15

ХӨЙ КИЖИ КИРЖИКЧИЛИГ ХУРАЛ

ЭНЕРГИЯНЫ КАМНААР

"ТР-нің энергетика комплекзинин ажилын чогулдуур, энергияны камнаар болгаш электри энергияны садып алыр талазы-биле Россия рыногунче үнөр хемчеглер дугайында" айтырлар талазы-биле ТР-нің Чооань хой кижикчилик хуралы май 18-те ТР-нің Чооань хуралдар залына болуп эркен.

Хуралды ТР-нің Президентизи — Чазак Баштыны Ш. Д. ООРЖАК ууртуп эрттирген. Хуралга ТР-нің яамыларынын, комитеттеринин, ведомстволарынын болгаш кожуннарнын чагырга даргалары киришкен. Хуралга чалаттырылган аалчылар "Россияны камнаар" АН-ның килдис начальниги В. В. ПОКАТАЙКИН, ажи хевирини "Сибирьэнерго" АН-ның чингине директорунун оралакчысы В. В. КАЛМОГОВ, ажи хевирини "Саян-Шушенск ГЭС" АН-ның чингине директорунун оралакчысы О. Н. ТРОСКАЛЕВСКИЙ, ажи хевирини "Саян-Шушенск ГЭС" АН-ның капитал тулгу талазы-биле килдистин улуг инжениери Е. Л. АНИСИМОВ олар киришкен. Хуралдын киржикчилери

Тыва Республиканын энергетика комплекзинин ажилын чогулдуур, энергияны камнаар болгаш электри энергияны садып алыр талазы-биле Россия рыногунче үнөр дугайында хемчеглерин хулаа алган. Түңгелде ТР-нің Президентизи Ш. Д. Ооржак электри энергияны камнаары дугайында делегергей чугаан кылган. Сергей ХЕРТЕК.

Тыва Республиканын Чооаньда

● Россия Федерациязынын составында Тыва Арат Республиканын каттышканын бээр 55 чыл болган байырлаан белектер болгаш эрттир талазы-биле организастыг комитеттин составында бадылаар дугайында доктаалды ТР-нің Чооань хулаа алган. Он чеди кижик составы организастыг комитетти тургускан, он даргазына Тыва Республиканын оралакчы президентизи А. А. Мельниковту бадылаан. ● Тыва циркти ТАР-ның Чооань шитпирин-биле 1939 чылдын июль 25-те тургускан. Он чылдын оон үндештигенинде бээр 60 чыл болуп. Оон-биле холбаштыр Тыва Республиканы Чооань шитпирин тургустунганын бээр 60 чылдын байырлап эрттир дугайында доктаалды хулаа алган.

ТАРЫЛГА. ООҢ БАЙДАЛЫ

2000 чылдын республиканын чоңу аш-чем бараан-нары-биле боттарын хандырттынар чедип алырын Тыва Республиканын Чооань бот чылдын эрттирген хой кижикчилик хуралдарында ТР-нің Президентизи Ш. Д. Ооржак онзалоп айтканын билдир болгай бис. Солдунгун сорулгаларын амыдыралга боттардыры кончук чугула болуп турары-биле ТР-нің ууртукчу оон бодунун кичээгинде алган.

Бир-тээ, чоңуушту чинк өртөктүг, четтир хемчээлдиг бири хергелдиг аш-чем барааннары-биле хандыртты чугула херек апарган төлээл, ууртукчу бүүрү шитпириндиг ажилдар хулаа алган. Тараалыг болуп, чир чегинер оорун күзөөс кижик каида боор, а тараа тарып аларда, кивар-чаар материалдар бир дугаарында негетинер болган.

Байдал чеже-даа берге болза, ол-бо черлер-биле дугуржуп, чугаалажыр, бар аргаларын ажилдап тургаш, көдээ ажил-агыда хаара туттунган чер ажилдыгларын машина-техника, кивар-чаар материалдар-биле хандырып турар улуг-биче дарга-бошкараларын кабинеттеринде бо хүннерде база-ла изиг-ышкым хевээр Бодун, республиканын чоңун, чегерин деп чүве белем бе?

Чуңу-даа мурунда аш-чем айттырларын шитпирлээр — сонгаарлаттынмас факторларын бирээзи болган. Устунде адаттыгын чидиг айттырларын кыркырында дары хемчээзи алыр ууртукчу чүүлдер чүдүрүлүшкөн. Чизээ, чакы тарылгага киржин турар тролларын, кожук машинанын септел-солур артык кезектерин ховартааны ажил-ишке моодаларын ужуштагыр турар. Эске таларында, көдээ ажил-агы техниказынын өртөктүгүн турм эвес бадалы, а оон кырынга энергетиктер, транспорт ажилдакчылар боттарынын талазында ачы-дуза чедиргенин тарифтерин ай

санында өстүреринге белем болгай. Нефть болбаазырадыкчылары бензин, соларка өртөз өстүрүп эгелээр.

Чангыс чижекти номчукларын кичээгинге бараалдажыр болаан мен. "Тыва нефтьпродуктулары" күрүне бүүрүлгезинде (Доржукай) бензин өртөз бир тоннада 3616 рубль, соларка — 3186, дизель үзү бир тоннада 8 мун рубльге ден. Бо хүннерде КЧМ-ге өртөктүгүн "өрү шурай" бергенин эскерип тур бис. Устунде адаттыгын бола бүүрү чылдаганын чыгып кээр, көдээ ишчилер кызга-дашкына таваржып, машина-техника чедиптешеп, кивар-чаар материалдар, артык кезектер тып алырынга бергеделин, үзүнде бүүрүп алыр ууртукчу ажил-иш бурунгаарлаан турарынын барым-даалары ол.

Уе-шуг тараажыларын кээр, манаар эвес. Унш, тараа база-ла олуртур, чажар өртөз болуп. Көдээ ишчилер бергелерден кортпас, тура-сокуртуп чоң. Республиканын чамдык кожуннары бо хүннерде тараа чаштырлыгынын кирбээзи-даа болза, бедик дугур алырын магалдыла болуп кол-ла чүүл — ховуш-шөдөрүн чаксы сугарылыгын эгелер бергенер. ТР-нің левисээринде бактаап турар колхоз, совхозтар болгаш арат (тараачын) ажил-агылдары хову тургаларын чөпүлкен. Мога-шылаг библие механизаторлар "кан атыртын" эзертенеш, оларын хомей-сыгыдынга өпелдип, улуг үлүни бүүрүп эгелээр.

"Дүжү-99" дээш демиселдин эгелзинн борымдалоош, чаксы хову ажилдарын кирер дээш бүүрү хевирлерин көдээ бүүрүлгезин кивар-чаар материалдар болгаш тараа үзүренин-биле кайы хире хандырттынар номчукчуларына чугаалап бээрин Тыва Республиканын көдээ ажил-агы болгаш аш-чем саймандын ооракчысы Виктор Иванович Лавиненкодан билдир.

Чаксы хову ажилын кирер ууртукчу ажил-агылдарын кивар-чаар материалдар-биле хандырылыгын айтканы республика демисел-биле бо хүннерде канчаар шитпирлетиин турар, Виктор Иванович?

— Бистин яаманын чижегелден санаашканын эзу-гаар алырга, чаксы тарылга эрттиреринге республиканын колхоз, совхозтарында болгаш коллективтер бүүрүлгезинге нитизин-биле 650 тонна соларка, 120 тонна бензин, 50 тонна дизель үзү дары негетинип турар. Кивар-чаар материалдарга боттарынын курдалары чүгел "Революциянын чалбын" (Ганды). "Кызыл тараачын" (Бий-Хем) совхозтарда бары тодараттыган. Бо ажил-агылдарда чаштырлыга хергелээр тараа үзүренин аргашканын болгаш хонан-наашканы адалган. Май 8-ке чедир хову-шөдөргө үнөр чангыс-даа бүүрүлгезин чогун манаа айткан каан.

Тыва Республиканын көдээ ажил-агы болгаш аш-чем сайманды С. М. Достай кивар-чаар материалдар салып алыр ачка-төгери дугуржубиле Москва хоорайге каш хонук бурунгаар чурткан. Май 10-да Тываже телефон дамчыштыр ажил-херзин чогуп, бүүрү турарын биске дынатты. Бо хүннерде Аинск хоорайда КЧМ айттырларын шитпирлел чоруп турар. Оон-биле кайы "Тыва агротехника" корпорациянын директору В. Ф. Загвоздкин, ора

лакчызы Н. М. Молотилкин олар кивар-чаар материалдарын Тываже кири сөөртүрүнү хемчеглерин ап, Ачинскинде Кызылга чедер чүктүк онча-менди, дарык кээрин организастап хулаа-гелит улус. Бо ууртукчуларын яамы-биле дугуржубиле эзугаар чурткан бис. 20 хире КамАЗ-ты ынаар чурткан.

Бензин, соларка республиканын кожуннарынга үш-дөрт хонга чедер бээр боор. Чагырга даргалары КЧМ-ни бистин баш бурунгаар тургузуп, санап кааныс үлээш-кин эзугаар алырлар. Ачинскинде чүктүкүл келген КамАЗ ону улаштыр Бай-Тайга кожунга-даа чедип берип болуп. Тургустунуп келир байдалда хамык чүве хамааржып, шитпирлетиинер ууртукчу.

— Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамызы кивар-чаар материалдар-биле чүгел республиканын колхоз, совхозтарын болгаш коллективтер бүүрүлгезин хандырып сорулгалыг ажилдап турар деп билдим. Арат (тараачын) ажил-агылдар силерин кичээгинде дошкар оркан ышкажыл? Маңаа дорт, тодарат хонга берип көрүнер?

— Силерин айттырларын билип ор мен. Херектин ужуру мындаг. Бистин чагыргасында ажил-агылдарын бири ээлчеге кивар-чаар материалдар-биле хандырып чедип алыр — бөгүну сорулгасы ол. ТР-нің көдээ ажил-агы болгаш аш-чем сайманды С. М. Достай КЧМ салып алыр 5 млн. рубльди топпен дилеп алган. Биске хамааржыр колхоз, совхозтарын, көдээ бүүрүлгезин ууртукчуларга сагылдырып каан: үе-шакты кирдирбеп, чегиндип, дилеп-даа тургаш, тараа чаштырлыгыны бо хүннерде дораан кирерин сүмелдирбес. Оон-моон чээп алыр кы

вар-чаар материалдарынын дедир эгилдигин ТР-нің Көдээ ажил-агы болгаш аш-чем яамызы магалдап тур. Республиканын чоңун чегерлер дээш чангыс үлүе бүүрүп турар болганында бир деминг дедикчил ажил-даарыныс эрежок чугула.

Арат (тараачын) ажил-агылдарын чаксы хову ажилдарына киржир талазы-биле болгаш оларын тараа-быдаа тарырынын салым-чолунун айттырларын шитпирлетиин яаманын талазында болганыс. Оларын тус чер чагыргалары дорт харышлар ууртукчу.

— Бистин республика нитизин-биле тараа культуларынын кайы хире шөлгө чоралып база Саян ортында экээр үзүн сөөртүлгезин ботталын таныштырып көрүнер, Виктор Иванович?

— Бо чылдын тараа тарып алыр бодат турар шөдөр-вистин нити хемчээли 59767 гектар болуп. Үзүн тыттыр болза, 2300 гектар черин кур-лаында туруп тур бис. Май 11-нин медээзи-биле, алыр ууртукчу 5660 тонна тараа үзүренин 50 ажи хуузу сөөртүп алдымыс.

— Кивар-чаар материалдарын болгаш тараа үзүренин РФ-тин ол-бо девискээрлеринде кир сөөртүлгезин айттырлар ТР-нің Президентизи дорт киржикчилерин оондаа болуру-биле шитпирлетиинер. Көдээ ажил-агы техниказын чаксы тарылгага киржирине белектерин калдылгы?

— Республиканын ажил-агылдарында 535 трактор, 424 чүк машиналары, 294 селка, 216 андазын, 71 культутор белектерин шугу-мала турар. Машина-техника талазы-биле берге айттырлар тургустунмас боор. Чер-черлерде курдалар чедир Ажилды чүгел тапты организастаары негетинер.

Танов ЧИГЕН чугаалажыр.

Чер, мал — чегерикчи вис

КҮҮСЕДИРИ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Бай-Тайга кожун чагыргазынын көдээ ажил-агы эргелелин начальниги, Тыва Республиканын көдээ ажил-агылдарын олардыг ажилдакчызы Н. С. Күжүгетке бистин корреспондентизис ужурашкаш, оон элээн каш айтырларын солган.

— Мал ажилдакчыларына бо кончук берге кыш болду, хар кылын чаган, хат хадаан, час дүшпестээш соогаш туруп берген. Силерин кожунун малчынын кыштагылашканын кандыг доозуп тур, Николай Степанович?

— Көдээ ажил-агы катты-жышкынын 28 мун баш шээр, 6 мун баш бола, арттарын болгаш хуу кижилерин 75 мун баш шээр, 18 мун баш бола малын тустус коданнарга кыштаткан бис. Малдарын оларын, сугадын, чегерилгезин чоптуп таарыштырып, ажаалдазын чогулмалыг чорутканында кыштагылашканын байдалы нитизин-биле кожууда чүгээр эркен. Чидиргелер амыннында чок. Шээр мал төрүп эгелээр. Амгы үеде төлү менди доругуп турар. Бо бүүрү дээр, бистин малчы-нарыстын дун-хун дивейн, амыр-лыш чок маалдыг эзу-биле ажилдап турарынын түнели деп мактап чугаала болгаш мен.

— Малчынын амыдырал-чуртталгалынын байдалы кандыгы?

— Кожун, сумулар чагыргаларын ажилдакчылары, мал ажилын тускай эртем-ниглер малчынын коданнарыне үнүшкүннери үе-үлөп чорудуп, оларын канчаар ажилдап, чурттал турарын хайгаар, кандыг дуза хергени билеп ап турар бис. Нитизин-биле малчы-нарынын амыдырал-чурттал ооры багыт эвес. Олар колдууда боттарын азырап турар малын продуктла-

ры-биле амыдырал оорлар. Шаан ажилы албастандан бээр үр бола. Моон чылда-гааны-биле малчынын кедер идик-хеп талазы-биле элээн бергедеп турар. Ажы-биле чугаалаарга, чединмес өг-бөдөлүр-даа бар болу берген. Оларга дуза чедирер эрежок чугула деп санааш, 23 малчыга хире-шаа-биле акшаны бердирбес. Оон андаа көдээ ажил-агы катты-жышкынын малчы-нарынга бир айны уруглар пособизинин акшазын үлээн бис. Дун-хун чок ажилдап турар малчынарыстын амыдырал-чуртталгалы чүгээр-ле турун дээш болунар-ла хемчеглерин ап турар бис. Малды өстүрер, хой продуктларынын бээр кижилери-вис ол-ла болгай, ынаар сагыш сабас болза хоржок.

— Чаксы хову ажилдары удавас эгелээр. Аңаа белекел ажилдарын кайы хире чорудуп тур силер, Николай Степанович?

— База бир чугула ажил-иш эгелээр. Орта белекелди ажил-агылдар, арттар чоруткан. Тараа, картофель үзүрени "Бай-Тал", "Кызыл-Дар" көдээ ажил-агы катты-жышкынын бар, өскелер ону тып алырынын хемчеглерин ап турар. Чаксы хову ажилдары чорудар техникастын байдалы шоолуг эвес. Септелге кылыр дээр артык кезектер, ачка-көпөөк чедиптеш. Ындыг-даа болза, аңаа-ла көрүп олурбайн турар бис, техниканы септел алырынын хемчеглерин ажил-агы бүүрү боттарынын шыдаар-ла шаа-биле чо-

рузуп турар. Чамдык арат ажил-агылдарда, хуу кижилерде картофель үзүрени чедип, оларга артыкшылыг үзүренин Кызыл-Дарга арттар Сергей Долчаа, Александр Бады-Назын садар. Кивар-чаар материалдар айттыры кончук берге болуп турар, ону тып, салып алырын шитпирлел турар бис.

— Март 25-те Тыванын көдээ ажил-агы ажилдакчыларын хуралы эркен болгай. Бо хуралга хамаарыштыр чүңу чугаалап болуп силер?

— Бо хуралдын ажилына кириштим. Президент Ш. Д. Ооржактын чугаалын, Чазак Баштынын оралакчысы В. Д. Хемер-оолдун илеткел, саналдарын кончук кичээгиндег диндым. Республиканын көдээ ажил-агында байдалга бүүрү талаалыг анализти кылды, четтестерин илереткен, моон сонгаар чүңу кылырын тодараткан, сорулгаларын салган. Чазактын көдээ ажил-агын хөгжүдери-нин хемчеглеринин төлөвилдин бүүрү талаалыг сайгарып көргөш, хулаа алды. Бистин кол чегерикчи вис чер болгаш мал ажилын хөгжүдери-не, калдар-биле ажилды эки-жеринге кол кичээгини уландырган. Бо дээр бистин кожунун ажил-ишчилеринге дорт хамааржыр. Бирги ээлчеге малдын, ылангыя хойунун баш санын өстүрер, уксазын экижер, продуктууун бедир ууртукчу бис. Шериг-оол Дизжиикович хуралдын ажилынын түнелин үндүрүп тура, республиканын көдээ ажил-агын хөгжүдөр дээш чүктүлүг ажилдарын чедистерин кыйгырган, ону күүседирин хулаагевис болуп.

Тоан-оол ХЕРТЕК чугаалажыр.

Тыва Республиканын Президентизинин республиканын чоңула болгаш Дээди Хуралына (Парламентизинге) Айтканын чокта чаа перлалга үндүрген. Бо чугула документте Президентизинин сонгуда мурунун программанын эркен ийн чылда күүседизин анализин берген, ону моон сонгаар боттандырынын база Россия Федерациязынын Президентизинин "Россия үлөрүнн бөлдинде" деп эгелит Айтканын күүседиринин талазы-биле сорулгаларын солган. Ылангыя чуртта хоньяан экономикаын кризистин база 1999 чылдын боджунда көрдүгүн ачка-көпөөк эвээжээн саң-хоонун нарын байдалдарында канчаар амыдырал-чуртталгалынын тодаргай хемчеглерин айтканы.

Айтканында амыдыралга боттандырынын ажилын Чазак чорудуп эгелер берген. Республиканын социал адырын чуртукчуларын семинар-чөвүлел хуралын Чазак эрттирген. Аңаа бо чылдын берге боджунда байдалында канчаар амыдырал-чуртталгалы дугайында айттыры чугаалашкан. Социал адырын ууртукчулары бо чылдын сан-хоонун нарын байдалдарында чогулмалыг амыдырал-чуртталгалында кайды хемчеглерин ап турарын, моон сонгаар чүңу кылырын, кандыг бергелерге таваржып турарын чугаала бергенер.

Республиканын Калдык камгала болгаш эм-тан, техникти хандырыла яамызынын сайманды Б. К. Кудерек сөс алган, экономикаын аар кризистин, ачка-төгери чедиптеш берге үеде чүңу кылырын сүмелдир, санаал-онал солчир, бир деминг хөдөлгезинге деткичелит мындаг чөвүлел хуралды эрттирерин чыгып алыр.

Республиканын школалары, училищелери, школа назыны чептээр уургаларын албан черлери, башкылар коллективтери дузалал ажил-агын хөгжүдөр, боттарынын шыдаар-ла шаа-биле аш-чем-биле хандырттынын хемчеглерин ап келген, бо чугула херекти улам-на калбартырын республиканын Өөредилге яамызынын саймандын хулаагевисин күүседип турар В. С. Донгак чугаалаан. Назы чептээр-биле ажилды күштелдирерин ол саналаан. Колдөөн коорайге кожуп турарларын саймандын хулаагевисин колхоздарыны санын хулаагевисин чыгып алыр, кичээгин камгалаар бедик хулаагевисин камгалаар кошкат-тугустун.

ТР-нің Культура яамызынын сайманды Ч. Ч. Д. Ондар бо берге үеде чогулмалыг амыдырал-

чуртталгалы дээш культура ажилдакчылары канчаар ажилдап турарын чугаалап берген.

Оон аңгыда пенсия хандырылыгын, ажил чоктарга дузалалыг тыпсынын, уругларын чайгы даштыгылазын, медицина камгалазын, чоңун чагаа-биктеринин дугайында чугаалаа база болган. Бо чыкка социал адырга хамааржыр бүүрү-ле айттырларын сайгарып, моон сонгаар чүңу кылырын чугаалаашкан.

ТР-нің Дээди Хуралынын Социал политика талазы-биле комитетинин даргазы Т. Б. Куулар комитеттин ажил-чорудулганын чыгылаарга таныштырган. Республиканын социал адырын ажилдакчылары бергелерин ажил эртер дээш боттарында хамааржыр чүүлдерин кылып шыдаарына бузурун ол илереткен.

Семинар-чөвүлел хуралга чүве чугаалаан пенсионерлерин, инвалидтерин, чединмес болгаш хой уругларын чөвүлелерин, өскүстерин амыдырал-чуртталгалында доктаал сагыш салыры чугаалап көргөнер. Дузалал ажил-агын хөгжүдери оңа ки-чээгини улаадырлар. Берге үеде өг-бүлө бүүрү азыраан малдыг, ногаалыг, картофель болуп ууртукчу. Ону көдээ-ге ыялап-ла чедип алыр ажилды калбартып чорудар. Бот илер дугайында айттыр хуралга кордугун. Оларын бадылаачылар алган, элээн хой чылдарда өвөнү ээзи-биле чурттал келген өг-бүлелерин хержээр ээлери бестин бот илер болу бергени илереп турар. Ол хиреде аша-биле калы чурттал орат. Бот илер дугайында хойула ажилдап кылыр саналдар кирген.

Кожуннар чагыргаларын даргаларын социал политика талазы-биле оралакчылары боттарынын ботталарын хулаагевисин бергенер. Сайтар, комитеттер даргалары кожуннарже эвээш үнү, онда байдалды эки бөлбөй, боттук дузаны чедирбери турарын

шүгүмчүлээн. Ук чемелээш-кинин хулаап алыр уурга таварышкан. Бо чөвүлел хуралдын ажитын демдег-лээр, моон сонгаар үе-үлөп мындаг чыгышты эрттирп турарын саналаашкан.

Хоорай, кожун, суму бүүрү амыдырал-чуртталгалы программаларын ажилдап кылгаш, ол эзугаар адырга херекти чорударын хуралдын киржикчилери ажитып деп санаан.

Тыва Республиканын Чазак Баштынын оралакчысы В. Г. Вальков хуралдын түнелин үндүрүп чүве чугаалаан. Президентинин Айтканы ажил-чорудулгага ууртукчу болуп чугула документ болуп, ынангаш ону чоң ортузунга калбаа-биле сурталдаан. Ында айткан хемчеглерин күүселдизин организастаа ажилды чорударын айткан. Республиканын социал адырын ажилдакчыларын мурунда кандыг сорулгалар туруп турарына ол доктааган. Бирги ээлчеге чоң ортузунга ажилды күштелдирип чорудар. Өг-бүлө, кижик бүүрүнү ажил-ижин республиканын экономикаын сорулгаларын шитпирлээрине угландырар, азыралкы хон-нерден чарар. Социал адырын экономикаын хөгжүдери ажитырылырга илеспелкиг кириштер. Калдык камгала, культура, оордалга, кижик ажил болгаш социал хандырыла ажилдарын күштелдирер, хоорайларын, суурларын чаагайжыр, кыштагылашкыга амдан эгелээр белекелди чорудар. Четтестерин чаа-дырын дээштиг хемчеглерин алыр болгаш өске-даа ажил-херекти чөптүп организастаары берге үеде чогулмалыг амыдырал-чуртталгалы деткичел болуп. Россияга Тыванын китара-биле каттышканын 55 чылдын кедир кауун демдег-лээр, ук байырлап төлөттиг ужуражыр дээш ажилдарын чыгыштын киржикчилерин В. Г. Вальков кыйгырган.

Тоан-оол ХЕРТЕК.

ИМПИЧМЕНТ — АЖЫЫ ЧОК

Бадылаашкын чорудуу эгелээринге чедир каш-ла мину-та арктан турда, бадылаашкында ойталаар-дыр деп угаан-болалым мен албадап-кан. Импишментте "удур" азы "ол дээш" бадылаар хонун чок алган. Бадылаар дээр, Чечняга болган хан-ныг, мугур чөптүг эвес дай-ында ыт чокка чөпшээржи, бистин олген-чиктен солдары-вистин хөдөрлөрн бодавааным ол апаар. Ол сагыш-сеткиге канчал-даа таарышпас. Ышкын албан-дужаалында дүжүр дээш бадылаар дээр-ге база таарышпас, чүге дээш, эрте азы орай-даа болза, Чечняга дайынын эгелечилер болгаш организастыкчылары Ышкын-биле кады харысалга хулаап апарлар. Шүүт өске арга херек, хөдөгел кижилерин долу айттып, буруударынын өске аргазын ажилдап апар.

Ышкын албан-дужаалында дүжүр дээш бадылаар дээр-ге база таарышпас, чүге дээш, эрте азы орай-даа болза, Чечняга дайынын эгелечилер болгаш организастыкчылары Ышкын-биле кады харысалга хулаап апарлар. Шүүт өске арга херек, хөдөгел кижилерин долу айттып, буруударынын өске аргазын ажилдап апар.

Ышкын албан-дужаалында дүжүр дээш бадылаар дээр-ге база таарышпас, чүге дээш, эрте азы орай-даа болза, Чечняга дайынын эгелечилер болгаш организастыкчылары Ышкын-биле кады харысалга хулаап апарлар. Шүүт өске арга херек, хөдөгел кижилерин долу айттып, буруударынын өске аргазын ажилдап апар.

Ышкын эргечегерлал дүжүр деп чугаага эгелээрден-не бузуруейн турган мен. Минута шиттин хол-ээшкенине алыска бадылап-даа болгай. Манаа хамаарыштыр Жиринговскийнин туружу чүгээр хире болган. Өскөдерин чугаалап диттик-пазын чүүлдерин ол чачыгып калган эзугаар, алтырп чугаалап турду. Ышкын — бистин шүтүвүстү чып каан портреттир. Чечняга өлүм-чидини болдура-даа, федерация субъективтеринин бот-догунаашкынын хулаап корген. Бөгүн херектин ужуру Ышкын-биле бе? Ышкын-биле бе? Ышкын-биле бе? Президентини солуп каары-виска чүчү чүве өскерли бээр бис? Боттарыны өскерли бээр бе? Чүртүве өскерли бээр бе? Ышкын деп ол чугаалап турду.

Президент болгаш парламент согулашканын бай-чачыт, хан тогулукчу, импичмент болгаш сүлчээ чокка бир дугаар эркен бис деп бодадыр мен. Президент өргөзгүн эргилде биле солур дээш оралакчылыктын ажиы чок, ол чүгел хоралыг. Ындыг хөдөлгизинин кандыг-даа чараш сөстөр-биле тайыл-барлаарга, ындаг бодап калдырарын, башкынын, саң-хөө ажилдакчызынын, хой-лу тургустуну үр-үтү-недиг ажилдарында доктар чедир.

Тоан-оол ХЕРТЕК.

Арга-арыг өрттеринин көвүдөп турарынын болгаш оларны өжүрөп дүргөн хемчеглерни алыр дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНЫН ДОКТААЛЫ

1999 чылдын май 11 № 292 Кызыл хоорай

1999 чылдын май 11-ге чедир байдалды алдыр, Тыва Республиканын девис-кээринде 11.4 муң гектар чедир 97 арга-арыг өрттери болган, оларнын 14-ү ам-даа кыпшаан 1998 чылга деңизге, республика девис-кээринде кыпкан өрттер 200 гектарга көвүдзүн. Өрттерин өжүрөп 600 ажыг, оон иштинде арга-арыгнын 400 ажылдакчызын, 100 авиасантаниктерин, чоңуну иштинде 100 хире кижини хаара туткан Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Танды, Каа-Хем болгаш Кызыл кожууннарда нарын байдалдар тургустунган ТР-нин онза байдалдар талазы-биле комиссиязы арга-арыг өрттери-биле демисел дугайында чүгле ийи хурады эрттирген. Өрттерин өжүрөп кыпар-чаар материалдар, ашы-чем, тускай хептер, чепсек-херекселдер негеттин турар. Материал-техниктиг курлаавылар тургузар дугайында 1998 чылдын май 26-да хүлээп алган. №299 доктаалды күсептээчир чоңу чоңу өрт өжүрөп кыпар-чаар тудар ажылды берге байдалга таварыштырган.

Тыва Республиканын Чазанын доктаалды болза

1 Тыва Республиканын онза байдалдар комиссиязын (Николаева), ТР-нин Арга-арыг талазы-биле күрүн комитетинин даргазынын (В. И. Канзай) ажылын четпес деп санаар

2 Танды Чеди-Хөл, Сүт-

Ш. ООРЖАК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ-КОЛ КӨРГҮЗҮГЛЕР

(Бирги көзөнекте—1999 чылдын январь-мартта херек кырында, ийгилизинде—ол-ла үе 1998 чылдын январь-мартка хуу-биле, үшкүзүндө—1998 чылдын январь-март 1997 чылдын ол үезинге хуу-биле)

Улетпур продукциязынын нинти хемчээ-ли, млн. руб.	96.6	103.7	78.6
Кол капиталга инвестициялар, млн. руб.	38.0	3.3	127.3
Чуртталга бажынын аныгалга киргени, муң дөрбелчин метр нинти шөл	1.1	2.2	154.9
Автотранспорт бұдүрүлгелеринин чүк саарылгазы, млн. т-км	24.9	115.3	80.9
Үүрмектеп садар барааннарнын саарылгазы, млн. руб.	221.9	64.3	101.8
Чонга өртектиг ачы-дуза чедирлелгизинин хемчээли, млн. руб.	47.2	111.2	82.8
Херек кырында ачы-дуза орулгалары	x	89.6	71.0
Бир ажылдакчыга хамаарыштыр айда доктааттынган ортумак шалын, рубль	834.4	108.4	111.9
Бир ажылдакчыга онааштыр санаттынган шалын (1999 ч. январь-февраль)	x	66.1	104.8
Ажыл чоктарын нинти саны, муң кижини оон иштинде албан езузу-биле бүртүктетингенер	23.6	88.1	108.9
Херектел өртөктү, нинти көргүзүү	x	165.4	105.9
Улетпур продукциязынга бараан бұдүрүчүлеринин өртекттеринин көргүзүү	x	97.3	112.1

УЛЕТПУР

1999 чылдын январь-март айларында республиканын улетпур, хууда сайгарлыкчыларын кириштиришкан, күштүг болуп турар өртөктөр-биле 96.6 млн. рубльдин продукциязын бұдүрүп үндүргөн азы 1998 чылдын ол үезинге деңизге, 103.7 хуу болуп турар

Улуг болгаш ортумак хемчээлдиг 37 бұдүрүлгелерден бо чылдын бирги кварталда улетпур продукциязын 34-ү бұдүрүп үндүргөн, оларнын 20-зи — бұдүрүлгө хемчээлин эвээжеткен

Улетпур бұдүрүшкүнүн нинти хемчээли электри энергетиказында, одаар чүүл, арга-арыг болгаш ыяш ажылдап кыдыр, чик болгаш полиграфия улетпуринде улагаткан

Чыгыш энергиязын, хөмүр-лашты, тудуга херектелер ыяш сөөртүрүн, ыяштан оруннар кыдырын, радио хүлээп алырын херекселдерин кыдырын, плателер, хой кежинден курталдар дараарын, макарон кымыларын, ээртпес сукуннар, ээрти, бирги категориянын субпродуктуларын кириштиришкан, чалаң сүт продукциязын, далганын, барааннын балык продукциязын бұдүрүп үндүрери көвүдзүн. Электри энергиязын бұдүрүп үндүрери 1998 чылдын январь-марттын денелинде артыпшаан

Бұдүрүшкүн хемчээлин күрүнө бұдүрүлгези "Каа-Хем" разрез, күрүнө бұдүрүлгези Кызылдын пиво заводу, РХЭ-нин улетпур комбинаты, "Макаронпром" күрүнө бұдүрүлгези, ажык хевирин "Тыва-мелбел" АН, "Сардаан" хуу бұдүрүлгө, ажык хевирин "Тыва алгы" АН, "ТТ" фирма, "Тыва даг-дугу" күрүнө бұдүрүлгези, Красснегронун Тывада филиалы, ажык хевирин "Ак-Довурактын хлеб заводу" АН, күрүнө бұдүрүлгези "Хемчиктин Сыдыгы" солунун типогрфиязы өстүргөннөр

КӨДЭЗ АЖЫЛ-АГЫ

1999 чылдын январь-мартта көдөз ажыл-агый бұдүрүлгелери, фермер ажыл-агыйлар болгаш чурттакчы чон эртен чылдын ол үези-биле деңизге, ээрт бұдүрүлгө, 7.6 хуу, сүттү — 4.8 хуу, чуурган — 2.1 катап эвээжеткен. Ээрти сайгары 9.1 хуу, чуурган — 47.4 хуу кызырылган. Сүтү сайгарын 10.6 хуу көвүдзүн

1999 чылдын январь-мартта ажыл-агыйнын бүгү хевирлеринде малдын бүгү хевирлеринин баш саны эвээжээни илден болуп турар. Ылангы хаваннарнын баш саны дыка эвээжээни (36.8 хуу), 1999 чылдын апрельдин эгезинде чоңуну ажыл-агыйларды 75.0 хуу мыйыстыг бода мал, 84.0 хуу — хаваннар, 50.5 хуу — хой болгаш өшкү онаажып турар. Фермер (арат) ажыл-агыйларга ол-ла дараалашка-биле 7.7 хуу, 8.0 хуу, 12.3 хуу онаажып турар

Көдөз ажыл-агый бұдүрүлгелеринде чүлө куш саны көвүдзүн

дээн (0.2 хууга) Мыйыстыг бода малдын, хой, өшкүлдерин, аяттарын баш саны дыка кызырылган (26-дан 33 хуу чедир). Төрүүр 100 башка онааштыр 6 бызаа алдынган, а эртен чылдын январь-мартта 5 баш турган 1998 чылдын бирги кварталында деңизге, мыйыстыг бода малдын өлүп-хораар чоруу 3 катап, хой, өшкүнү — 2 катап көвүдзүн. Хаваннарнын өлүп-хораары 21.1 хуу эвээжээни

Малды көдөз ажыл-агый бұдүрүлгелеринде мал чеми-биле хандырганы 1999 чылдын апрельдин эгезинде чүлө 7.3 хуу болган (эртен чылдын денелинге көөргө)

(Бирги көзөнөк — 1999 чылдын апрель 1-де; ийгилизинде — 1998 чылдын ол үезинде; үшкүзүндө — 1997 чылдын ол үезинде)

Мал чөмөринин бары, муң тонна чем ед-цазы 0.4 5.3 2.7

1 ижегел башка онааштыр чем ед-цазы 0.1 0.7 0.3

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өнүнүн бүгү хевирлеринин автомобиль транспорту бұдүрүлгелери 1999 чылдын январь-мартта 158.7 муң тонна чүкүт сөөрткен (1998 чылдын январь-марттын денелинге 142.6 хуу)

Агаар транспортуга сөөртүлгө хемчээли 5.3 хуу эвээжээни болгаш 47.9 тонна болган

Пассажирлер аргыштырылганы. Транспорт бұгү хевирлеринде колдуунда 2 млн. кижини аргыштырган, пассажирлер аргыштырылганын хемчээли 18.4 хуу кудулаан, 1998 чылдын январь-мартта 17.2 хуу турган

Харылзаа. Харылзаа бұдүрүлгелери 11.3 млн. рубльге харылзаанын ачы-дузазын чедирген, оон иштинде чонга — 5.3 млн. рубльдин ачы-дузазын чедирген. Чонга чедиртинген ачы-дузазын үлүү орулгаларын нинти түңүгө 46.9 хуу болган, 1998 чылдын январь-мартта 33.6 хуу турган

КАПИТАЛ ТУДУГ

Бо чылдын январь-март өнүнүн ачы-бүрү хевирлеринин бұдүрүлгелери болгаш организациялары экономиканы болгаш социал адырын хөгжүдеринге кол капиталга 38.0 млн. рубльдин инвестицияларын ажылгаан, ол дээрге эртен чылдын ол үезинге деңизге, 3.3 катап хөй-дүр

Инвестицияларын кол кезин (82.7 хуу) улетпурнун, транспорттун болгаш харылзаанын бұдүрүлгө күчүлөрүн хөгжүдеринге ажылгаан

1055 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажылгалга кириген, а эртен чылдын ол-ла үезинде 474 дөрбелчин метрин хууда тудугжулар ажылгалга кириген турган

ӨРТЕКТЕР

1999 чылдын январь-мартта барааннарга болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедиринге херектел өртөктери 1998 чылдын декабрга деңизге, 110.5 хуу болган

Аш-чем барааннарынга өртөктөр 11.4 хуу өскөн, а аш-чемини эвес барааннарга — 9.4 хуу, өртөктиг ачы-дуза чедирлелгезинге — 6.0 хуу өскөн

Улетпур өртөктөрүн көргүзүү 109.3 хуу болган

САХ-ХӨӨ

Бо чылдын ийи айларында республиканын экономиказынын кол адырларын улуг болгаш ортумак бұдүрүлгелеринин саң-хөө талазы-биле түннели 8.1 млн. рубльге карылгалы болган

Март айнын эгезинде улуг болгаш ортумак бұдүрүлгелеринин хүлээлгелеринин талазы-биле өрөзинин түңү (кредитор өрөдери, банкыларга чээли талазы-биле өрөдери) 1486.6 млн. рубль четкен, оларнын 79.1 хуузу — хуусаазы эртен өрө

Хуусаазын эрттирген кредитор өрөзи 1011.3 млн. рубль болган. Хуусаазы эртен кредитор өрөзинин структуразында бюджетте төлөлгөр 9.4 хуу, бюджеттен дашкаар фондуже шилчилгө — 22.5 хуу, хандырыкчыларга өрө — 44.4 хуу болган. Хандырыкчыларга хуусаазы эртен өрөлеринин кол хемчээли колдуунда-ла улетпур бұдүрүлгелеринин өрөзи (29.7 хуу), чуртталга-коммунал ажыл-агыйнын (47.1 хуу) болуп турар

1999 чылдын март 1-де улуг болгаш ортумак бұдүрүлгелеринин дебитор өрөзи 636 млн. рубль, а оон хуусаазы эртен — 514.4 млн. рубль болуп турар

Садып алыкчыларын хуусаазын эрттирген өрөзи оон хемчээлинин 82 хуузу болуп турар. Садып алыкчыларын хуусаазын эрттирген өрөзинин 70 хире хуузу чуртталга-коммунал ажыл-агый бұдүрүлгелеринге (150 млн. рубль), улетпур бұдүрүлгелеринге (141 млн. рубль) болуп турар

БАРААННАР БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗА РЫНОГУ

Сайгарылыгын бүгү каналдарында үүрмөктөп садар бараан саарылгазы, нинтинин чеми-нелгезин ынаар кириштиринген, 221.9 млн. рубль болган, азы денелге өртөктөр-биле алырга, 1998 чылдын бо үезинин денелинде 35.7 хуу эвээж

Үүрмөктөп садар бараан саарылгазы улуг болгаш ортумак садыг организацияларында 31.7 хуу 31.1 хуу — биче бұдүрүлгелерден, 37.2 хуу — эт-сеп, холушак болгаш аш-чем барааннарын рынокка садылашкынын күсөл — 47.2 хуу тургустунган

Үүрмөктөп садар бараан саарылгазынын структуразында аш-чем барааннарын деңизгүүрү 61.3 хуу аш-чемини эвес барааннарын — 38.7 хуу (1998 чылдын январь-мартта ол-ла дараалашка-биле 56.4 болгаш 43.6 хуу, турган)

Сайгарылыгын бүгү хевирлеринин талазы-биле чонга чедиртинген өртөктиг ачы-дузазын хемчээли 1999 чылдын 1 кварталында 47.2 млн. рубль түңүг болган, азы эртен чылдын январь-мартта турганын доктаамал өртөктөр 11.2 хуу хой

ЧОННУН АМЫДЫРАЛ ДЕНЕЛИ БОЛГАШ ОРУЛГАЛАРЫ

1999 чылдын январь-мартта чоннун кижини бүрүзүнге онаажы ортумак аш-чаа орулгалары эртен чылдын ол үезинде 444 рубль турганын деңизге, айда 650 рубль болган. А чоннун херек кырында аш-чаа орулгалары — оңкен чылдын ол үезинге деңизге, 1999 чылдын 1 кварталында 11.5 хуу кызырылган

Социал характерлиг төлөлгелер-биле кады чонга шалын айда ортумак-биле санааны — февраль айда улуг болгаш ортумак бұдүрүлгелерге 832.1 рубль болган, азы 1998 чылдын февраль айда ажил кылып шыдаар кижилерин амыдырап-чурттаар аргазынын 84.1 хуузу болган

Улетпурнун, көдөз ажыл-агыйнын, транспорттун, тудугнун, кадык камгалалын, өөредилгенин, культураны, эртемнин болгаш чуртталга коммунал ажыл-агыйнын бұдүрүлгелеринин болгаш организацияларын ажылдакчыларын оларнын шалын төлөзүнге хуусаазын эрттирген өрөлерин түңү 1999 чылдын апрель 1-де 202.3 млн. рубль болуп турар (а 1998 чылдын апрель 1-де 165.9 млн. рубль турган), оон иштинде бюджеттен ашкандырышкын чоңудан — 87.3 млн. рубль болган, эртен чылдын ол үези-биле деңизге, 5.3 млн. рубльге эвээжээни

Чоннун амыдалга хаара туттунганынын талазы-биле чамдык шинчилелдерин алаар көөргө, 1999 чылдын марттын төңүзүнде ажил чоктарын нинти саны 23.6 муң кижини болган (1998 чылдын январь-мартта 24.6 муң кижини)

1999 чылдын марттын төңүзүнде амыдал тургустунарын күрүнө албанын ораннарын учулуга 5.0 муң кижини (1998 чылда — 3.8 муң кижини) ажил дилеп турган

Январь-февраль айларда республикага төртүтүп турар лардан өлгөннөрин саны хөй болган. (1998 чылдын чоннун чайгаар өзүлдө 49 кижини болган-дыр)

1000 кижиге онааштыр чоннун өг-бүлө тутканынын коэффициентизи 2.8 хуу, а чарылган — 1.3 хуу болган. Өг-бүлө тудары-биле 1000 бадылашкынын 479-ү чарылган, а 1998 чылдын бирги кварталында 381-и чарылган

Ангы-ангы инфекциялар талазы-биле рипптен, сагаадан, бактериялыг дизентериядан, колиттерден, энтриттерден, гастриттерден, бруцеллезден болгаш ижин-шөйүндү аарылардан аарып турарларын саны көвүдзүн

Республиканын ИХЯ-нын берген сан-чурагаларында алырга, 1615 кем-херек үүлгедикшинери даңзылаттырган. Чурт тагы чоннун 10 муң кижиге онааштыр алырга, 51.9 кем-херек үүлгедикшинери болуп турар (1998 чылдын январь-мартта — 50.3)

Даңзылаттырган дээрбездикшинерин, үптээшкенин, мал оорлашкынынын, худалганын аныктыгынын, күштээшкенин, экономиктиг кем-херек үүлгедикшинеринин саны дыка өскөн

Кем-херек үүлгедикшинеринин нинтизи-биле ажыдып тып турарын январь-мартта алгаш көөргө, 67.5 хуу болган, а 1998 чылда 71.3 хуу турган

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КУРКОМИТЕДИ.

ХҮРЭЭ

ДИРИГ ХӨГЖҮМДЕН ДИРИГ БҮЗҮРӨЛҮЧЕ

"Үстүү-Хүрээ-1999" деп дириг музыканын 1-ги республика фестивалын эртирер дугайында бодал 1998 чылда тывылган.

Бо эгелээшкенин деткээ өөрүмү демделес аргам чок. Олар кымарыл? Олар болза Чөөн-Хемчик кожуунун культура килдинин эргелекчи Зоя Кертик-ооловна Балчырак, ады-сураа алган, гитара ойнакчы Николай Горжиков, Комбу, кожуунун Мерген-Херел Монгуш аттыг культура төвүнүн бүгү коллективин дидир

Хей аш-чаа-төгөрүн дузалал, бо идеяны деткээ Чөөн-Хемчик кожуунун Даа-ламага эргелгени (Даа-лама Тезин Лосал), "Майтрей" дуганын хайгааракчы Чымыла-лама, Камбы-лама, Дит-Камбы-лама баштаан Тыва Республиканын Камбы-лама эргелгени өөрү четтиришкенин илгедир, ужурут бис

Серен-Даржу Дамдинов Ондарны — Чөөн-Хемчик кожуун чыгарганынын дарганы, Арина Хертековна Ондар — чагырга даргазынын оракалчызы, Конгар-оол Борисович Ондарны — Дээди Хуралдын депутаты, Чыгыш Чимит-Доржуевич Ондарны — Култура яамызынын сайыды — утуптар болзумза частыгыр болуп ийи

Чугаавысты эгелээли Үстүү-Хүрээ деп чүл? Үстүү-Чалаанын хуура дуганы ышкыжыл. Ол дуганы 1905-1907 чылдарда туткан. Эске дуганнар ышкы, диттан тутпаан, Бога бурганнын езулаанын езулар тибет төлөвүлгө-биле туткан карачангыс дуган-хүрээ ол-ла болган. Оон ханазын хем

ини арыг элениннен, чараш чекетик кара-хаактан, дой доурактан болгаш страус чуургазында оларын холуп тургаш туткан. Хемини арыг эленин Хондереинин 9 арбаны дажып берген. Чараш чекетик кара-хаактарын Хемчик аксында алды арбанн араттары сөөртүп берген. Дой-доуракты Чалаана хемини унунга чурттап чоран араттар берген. Эленин Гобиден келген чапачыг страустарын чуургазын 15 арбанн чонун сөнөзөн. Арбан дээр-ле бир өг-бүленин кижилери болган. Дуганын кол архитектору Тибет чурттуг Кундан турган Кылаттын уран чурукчулар дуганын каасталганын кылып турган. Улуг Даанын хой-ле чонун бурган бажынын — дуган тударына ажылдаан. Үстүү Хүрээ тударына кижилерин шилеп алыр турган. Эки чүвени шилеп алгаш, багайындан аныгаларын езу езулар барымдаалар турган. Хүрээ Дуган тудуунга бай-шыдал чүк кижилерин кириштирген. Даа кожуунун чагырык чызы Хайдыл Угер-Даа кол шилде кылган

Үстүү-Хүрээ Тывага Бога бурганнын эгези болган. Е. Хаславский-биле алырга, делегейге Богданын эгезин салган деп чугаа бар. Ол дугайында ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржак Р-тин Чазак Дарганын чоразан В. С. Черномырдинге мынчаар бижээн

"Бога бурганнын делегейде ыды, төөгү болгаш

культура талазы-биле архитектурут турсаалды тургузары эргежок чугула апарды. Ону федералдыг делгелге, төөгүнүн болгаш культуранын турсаалдар дептеринге кири бижээн. Ук дуганын чүдүр болгаш таныш кижилерин 1905 чылда чыгган хөргөнгиз-биле туткан. Ол дээрге, Непол чүдүлгезинин соонда, ужура-дузанын талазы-биле ийги черде турар чүдүлгө чери-дир."

Архив документтерин езу-гаар алырга, Үстүү-Хүрээге 1929 чылда 470 лама ажылдап турган. Херечилерин чугаал турарын езугаар алырга, чык санында болуп хуура-хит байыр-лаадынга 600-тен эвээш эс хуурактар кирип турган. Бодал көөргө. Бога бурганнын өөредин бүдүн чартык муң хире кижилер суртаалдап турган. Олар 60 өгү санаваска алды дуганга өөредин чонга суртаалдап турган

Байырлар хуннеринде Орта-Алактанын чоогунга "Бүрээ-Бушукун" оркестрини таланыч унени дынналып кээр. Тываларга, хөгжүм ырыга ынак улустарга мындын ыры аян тудар. Бурган бажынын чырыкчызы, Тибеттин чөптүг болгаш мерген угааны, Гималай дагыларын чангызы чүс-чүс чылдар мундаазында ышкы, дынналып кээр-дир

Ам аравашта чок-даа болза, бистин киргандарымыс, өг-бүленин улуг ээзи Дам

дынов (өг-бүлөзү хөгжүмчүлөр чоран), оларны сактып, хүндүлүг ужурут улус-тур бис. Онагай оркестрини адазы ол чоран

Ол хөгжүм чүңү суртаалдамыс? Сансара делегейинин алды уунун турган айыктык ол бе? Шамбала дугайын ырылааны ол бе? Ол хөгжүм-музыка чүңү дугайын ырылааны ол?

Дуганнарнын үрелип-бустурун, оларнын одага өртөнип узуткаанын билдир, ыдыктыг делтерде ады кирген башкыларын аттарын сагынганы ол боор

Олар бистин адаларымыс, кырган-ачаларымыс сактып ора, оларын чаагай амыдыралче, чырыкче, мерген угаанын болурунче, ынакшылче кыйгырып турган боор

Бурганнар болгаш оларнын сүрүкчулары ол ырызы-биле чүңү күзеп турган бирге? Бога бурган тургустунун деп олар күзеп чоран деп дидим чугаалда боор бис

ИЙЕТ! ...ЫНДЫГ...БАЗА КАТАП ЫНДЫГ!

Нирвананын болгаш Самсаранын бүгү херечилери бүгү Тывага 27 дуганарны үрел, узуткаанын билдир. Олар бүгү чүвени көргөннөр! Шаажылап, эттедил турганнарны билдирер. Анаа хуурактан эгелээш Тыва Арат Республиканын бирги Чазанын сас-

тавынга турганын шаажылаанын билдирер. Оларнын аразынга Геше дээр ам болза, философия эртеминин доктору, астрология, медицина эртемнин эки билдир кижилер турган

Делегей хөгжүлденин бидик чадазын билдир ап, кижини билбес эртем-сургуулду чедип ап, Моол-Кыдаттан хамаарылга чокка Танды-Тыва тургузуп, догуннадырынга үлүүн кирген бургуларывысты утуп болбас бис. Олар дипломатия ажылын ажылап чоран

ИЙЕТ! ...БООЛАШКЫН-НАР-ДАА ТУРГАН! ИЙЕТ, ХОРАДААН СЕК-КИЛ, АДАНЫРАК ЧО-РУКТАР-ДАА ТУРГАН... ТУРГАН!

ИЙЕТ, ОЛ БҮГҮНҮ КӨРГӨН ХӨГЖҮМ-ДАА ЫРЛАП ТУРГАН. ЛАМАЛАРНЫН ХИНЧЭЗ ЧОК БООР.

Бо делегейге чүү турбас дээр. Ыччанмыже Карма-нын хоойлузу дириг хевээр ортар.

(Тончүзү. Эгези № 31, 32 "Шинда").

ЭН УНЕЛИГ ШАННАЛ

Школачы чыдарымда багыт эвес спортчу турган мен. Лыжа, коньки, волейбол маржаалаарына үргүлчү киргип, шаңналдык черлерге үнгүдөй бээр турдум. 9-ку класска уруглар аразына лыжа талазы-биле чемпионпа-даа турдум ийи Кышкы каникул үезинде эрткен школалар спартакиадазын-га лыжага бири чери, конькиге — үшкү чери алган мен. Лыжага бири чер дээш лыжа костюму-биле, конькиге үшкү чер дээш хөдөк улуг кызыл ном — Пушкинни чогаалдарынын чыныгы-биле шаңнаткан мен. Пушкинни ол ному менээ эңне бедик үнелиг шаңнал болган. Ынак чогаалчынын ному-биле шаңнадыр менээ дыка-ла аас-кежик болган чүве.

Оон соонда база бир солун таварылга болган. Часкы дыйштылгы үезинде школа-чыларын уран чүдү көрүд-дезинге, ычан мээр таны-

ПУШКИН—МЭЭН АМЫДЫРАЛЫМДА

жыл. найыралады бергеним Алик Танов (сөөлүндө мээр өөм ээзи, оолдарынның ача-ы) "Летят перелетные птицы" деп ыры эки күүсеткеш база ол-ла мээнин шыкаш. Пушкинни чогаалдарының улуг чыныгы-биле шаңнат-кан. Алик база Пушкинни ынак турган. Ынчап Пушкинни ийи ному шаңналга алган бис. Ынчап интернатка чурттал турган бис. Алик бодунун ному менээ шыга-дып каан. Мээр тымбонка Пушкинни ийи домей ному коо турар чүве.

Домей номнарывыстын бирээзин угбамга, оон төртү-түнгөн хүнүнде бедик бер-ген бис. Оон Пушкинге ынак база билдир мен. Ол ному эңне үнелиг бедик кылдыр хү-дээп алган. Номнарывыстын бирээзи бис өглөнип алгаш Туранга чурттал, аялдап турувуста, бистин аэтижер-кавыстын эңне көсүкү чери-ге турар чүве. Ону бистин ба-жынывыска келген аалчыла-рывыска өгүдөнүн бир үне-лиг реликвиясы дег көргүз-турган бис. Ынчап-даа ол номувусту кагазалап артты-рып шыдаалан бис. Ону бир-

де киж, холу хоорлуп, оор-лап апарган болган. Орта дыка-ла хомудаан бис. Этээн чылдар эрткенде, угбам суга аалдап келген бис. Бистин бедик берген Пушкинни аэтижеркада барык чаа хөвөр, арта-ла ону саазын-биле картап каан тур-ла. Ону алгаш аялп көр-бердим. Ариннар аразында саазын уштууун келди. Шко-ла кыдыраажынын ортузун-дан адырып алган саазынын бир чырыпал кыдырып каан чечетки каныны кончуп илип каан, өске талында угбам-нын холунун үжүү-биле Пуш-кинни "Чечек" деп шүлүүн дүжүрүп бижип каан болду Цветок засохший,

безуханный.

Забитый в кинге вижу я,

И вот же мечтою странной Душа наполнилась моя.

Угбам ол чечетки чүге ка-лыгаш ында кызыл кааны ол-ла билбээн мен. Ынчап-даа оон чечек чүгаш пом аразына кызып каар чачын бичимде-ле көргөн мен. ол чачын салбааны-ла ол боор.

Мен болаарымга, шүлүк чогаалына ынак кижилерден улуг Пушкинге ынакшываан

кижилер ховар-ла боор. Бетти кыдында мени безин көргө аан. Черле ынакш бөгүн мээр чогаалчы апар-нымга Пушкинни саздары улуг деп болаар мен. Ону дамчыштыр өске улуг орус шүлүкчүлер Лермонтов, Некрасов. Колычок суглар-нын шүлүк чогаалына ынак апарган мен. Оларнын шүлүк-теринде Пушкинни хооңу-биле хооңежи, үнөжиш турар одурулгар хой ийи Пушкинни шүлүктөрүн дам-чыштыр орус чонун сеткил-хооңун чоок билдип, орус дылга төрөөн дылым дег ынак апарган мен.

Орус шүлүк чогаалына ха-маарыштыр бир частырым-ны мырнай чоокта чаа бил-дин ийи. Оглумун огу тоску классы Артур "Евге-ний Онегинди" үзүндүнү өөренип орган чүве. Эң баш-тай орус дылга шээжи-биле өөренип алган шүлүү Пуш-кинни шүлүү чүве, ону ан-даа утпаан мен деп мактан-мышан, дортку класска шээ-жиш турган одурулгарынын номчү кааптам.

Росой окропился шесты на полях,

Стада пробудились на мягких лугах.

Артур алгыра берди.

Ол Пушкинни эвес-тир! (ол шүлүктүн авторун оглум адап, мен девилээз сактып албаан мен) Элдесинген-нимден чугаалаар сөс безин тыппадим. Бо кыргыже Пушкинни деп бодап чоран-шүлүү оонуу эвес болган. Бичи класскарга шүлүк-ле болза Пушкинни деп бодап, оон өске шүлүкчүлерни бил-бес чоранын ол-дур ийи. Оолдарым каттыржып шаг болдулар. Че харын ол чараш шүлүк чүве. Ким-даа бижи-каан болза, эки чараш шү-лүктү улуустун сеткилинге үр-те чагытанып чорай аан. Бөгүн эки чараш шүлүктөр-биле кижини сеткил сагы-жын хаара тудуп келтир шү-лүкчүлөр кайы-даа аймак-сөөк чонда хой-ле болгай. Ынчап-даа кайы-даа үеде шүлүк чогаалынын эң бе-диинде Пушкинни ады ка-жып-даа дүшпөс дээрзинге бүзүрөз мен. Оон өлүм чок чогаалдарынын чалбыгыс тыва чечен сөстүн одаан хор-дээткенне болгай.

Бодал

ХЕРЕК АПАРГАН

Чоокта чаа ТР-нин Пре-зиденти Ш. Д. Ооржак-тын киржилгези-биле рес-публиканын кодо ажил-агый ажилдакчылары-ны, чыгаргалар удуртук-чуларының чөвөлүл ху-раалына мал бажын өстү-ренин чүгүл айттырын чугаалашты. Бодум хуу-да ону деткип, чамдык бо-лдорларыны илередик-сээн ийи мен.

Кодо ажил-агый бараан-нарын чөвөлдө бодур-чу-луктерин деткир деп турары эзулуг чогулалыг херек-тир. Кодо бодурчулуктерин деткиринге, мал бажын өстүренин хөргөни бээр — арат киж бурзун өөр-тур. Ол дээрде арат киж бур-зунге өөрүнүг болур. Ча-калтын талызында сагыш чо-важыкынын херечизи шы-кажыл.

Шыны-биле алырга, сөөлү-гү 78 чылда ажил-агыйлар, араттар күрүндө дээштиг деткиме албаан. Рынокче шалчылганын чылдарында өртөктер өскөш, акаш-то-гери чедишес апарганын-дан, күрүне деткимезин албаанындан бүдүн-бүрүн турган холхоз-совхозтары-ныс, туугу-суурларыныс буу-рап дүшкөш, тоймагалат-тырып каапты. Хоозураан ажил-агыйларын энгей-гилеп туруп калган базза-ларын ам көргө, кижини сагыш-сеткили саргыш, хо-рөк-чүрээ дапжырадыр.

Каш чикетти көргүзүп көрсөн 1990 чылда С. К. То-ка аттыг совхозтун шээр ма-лы 18 муң ажыг, инектери — 1230, чылгызы — 289 баш, чедип турду. Ам артканы — хой 1700, инек — 42, чылгы 60 баш арткан. 1990 чылда үлөгөргил туугу кажаалды, 450 саар инектиг ферма тур-ган Школаны, уругларын ийи ясли-садыгин, эмнед-гени, трактористини, көч-гарларын сүт-биле халас чы-гы хандырып турду. Ам 1200 ажыг инектиг дорт ка-жаалын чангызы арткан, өс-көстөрн үргөдөп, тоймагалат каапкан. Каракка чаржынчг боор-дур.

Мал бажын моон сонгаар өстүрээди деп кыргыжыл турары эки херек болбай-наан Орай-даа бол, хөдүн эрттир үе эртпээн харын. Мал бажы өстүренин ар-га-кур-лавылары бисте ам-да-бар. Ажилда эки эгелеп алгаш-ла, буура каар, катп кыгыгыг үндүрүп хөдөлдү чоруктап чайлаар үе келген. Көдөжэ эң көрүнү, оон элө-ринге күрүне деткимези ам шутт херек апарган.

Ам бүгү-ле малга, ниити-нин-даа, хууда-даа малдарга чизе-дакыны күштөлдүр керек. Ил-демдекти катап тургузар. Кижилерин хууда малынга суму чыгаргалары кылып чорудар. Оон соонда чарыгалдарыны хыналдага алыр. Ниитиниң малында оорлоан болгаш самчыгаан малдын баш саңы ол хөвөр кылдыр эгилерин чедип атыр. Буруу-лугларны чогуур харысалгага кийер. Са-гыгыг, бот-башкарыш шы-даас база оран-саваны үн-тедип, тоймагалаттыр тур-рарларын кездер болза, ынычаар ажил шүлүдүр ийи.

Анатолий ТОРЛУК,
Чеди-Хол кожуун,
Элегес суур.

Екатерина МАТОНОВА. Тываның алдарлыг чогаалчызы

Валерий ШАРАВИИ

САЛЫМ-ЧОЛДУН ШОРААННАРЫ

Романдан үзүндү

(Эгези № 30, 31, 32 "Шинда").

Бай кижиге олгу болгаш ын-дыг ынаан канчаарын-даа боду билдир, кара туралында Чалказынын уруун канчаар-даа аажылаарын боду билдир аан. Шүүт-ла бажы эттен-ген. — дээш. Сырга хомуда-ныннан караанын чажын тут-тунуп шыдаан, өскөз көр-нү бергеш, уштуу-биле чот-тугунан.

— Мындыг чараш кысты хилинчектеп чорур аза боор ол! Көржүп көр ийи мен бе. Оон байы хамаан эвес.

— Балдаңны адазы ол чоок-кавыда сурагылж каржы кижиге. Ноян безин оон сестир дижи, та шын чүве Семис чагырыкчы олгун база боду, дег, сестир, кээргээр чүвези чок, кара сеткилдиг кылдыр доруктурган, ычангаш оон иялдыр арын-үрүр чок. Олар-нын-биле берикшен-даа херээ чок боор. Бак салымнын эдээлини бодум эдээлиң.

Көгел. Кижини эрге-кассыг чангыс төлү түрөй бээр сен.

— Чок. Сени мен ол шүл бустан хостап алыр дэши чүү деп-даа көртпөс мен.

— Эки, буяныг эр кижиге канчап бүзүр-вес боор. Бүзүрээр мен. Ынчап-даа Бал-дан менден дири чыкташ, домей-ле чарлып өлбөс.

Ол аразында Шеев чедө хал келгеш, Сырганын чаш-тыг карактарын эскерип каап баары ажыш дээн.

— Чүү болду, эжим?

— Чүү-да болбаан. Мен бодумнун туттуна берген ду-заам дугайын Көгелге чуга-лааш, алаа хончуп баксы рааш, ыглатым. А хупура Хуу-галым хуу-галымна ына-наан. Че, ырлажып-таалам, эжим.

Ушпас кылдыр, турбас кылдыр

Доголадып алган болза

Утпас кылдыр, кагбас кылдыр

Доңгыраглап алган болза.

Дүлген эъттен артык таптыг

Шиштээн эътти чиген болза.

Дүгдээн эштен артык ынак

Шилээн эшке барган болза...

— кыстар ирлажып дооскаш, хөдүл-омак каттырышкан.

— Кайгамчык уягылыг, таалааныг ырлажып. Дына-ла чоруксаан келди-дир. Мындай шилээн чыгар, мындай чараш даңгылаарга дүзүр бээр деп бодолган мен.

О-ош! Ырлажып-таала, кыстар!

— Хөдүн эрттир мактава-нар Ыды бээр бис. Ам үжө-дээ, че!

Чүгүрткен мунуп алгаш,

Чөрбөйбөр бароолунар,

Чүлдөштүр кетиникеш,

Томтоптор бароолунар,

Чөрлөтүр мунуп алгаш,

Чөрлөштүр туруп алгаш,

Чемелеткин бароолунар.

Бир оол, ийи кыстын өткү, аяныг ирлажып сонуур-гаан, хой-адыл көдүлгөткен аныктар оларын ол-бо чүк-тен үлгөп-ле келген Ыр-шоор Чоон-Дагнын чалым-хаала-рынга чектеш, талыгыр ыра-ке чаңытанып, тарат турган.

Хөй улус Сырга биле Шевер-ни Көгелден үзе кирип каап-кан. Ону Көгел боду безин эс-кербээн. Бир топтал көрө бээрге, кыстары чанында чок болган. Каала барган эвес дээш дилетзингерге, чоок кавыда көзүлбээн.

Хүн даг бажыга олуруп турда, Овалыг артка үнүп келгенер. Оона чанынга шүптү доктар шыкен. Айт-тан дүшкүзүш, кезек-кезек бооп бөлүлгөжүп, ак чечин чажып, чалама баалап, айт-хөдүн сепкередин, ынаар шы-нааж көрүп алгаш, магадап көрүп тургулаан. Овалыг арттан хүрээни дуганыны өске бажын-баалатан онза-ларын көстүп тургулаан.

Талыгыр кара-көк тайгалар-дан эдектелип чаптып баткан шында — ынаар-ла барын чүкчө шыгыш карак чөлөс көк дүдүскөк бооп шөйдүп баткан Сыгыргалыг-Хемини шынааызо. Хүрээ Улуг-Алаа деп черде чаларал тур-рар. Улуг-Алаактың ол бо-талаларын Сыгыргалыг-Хем-ини үлүг, бичи ийи адылар-нын минчип чили. Хүрээни түрүр чериң шында шилип

тыпкан. Хөлбегер көк шык Тат, чыжыргана, чодураа, узун-узун, чоон сарыг диттар, сыйрың үнгөн мөңгө ногаан шивилер, чодур теректер, кат-чимистиг чадан үнүштер Улуг-Алаакты долгандыр хү-рээлээн. Кайгамчык чараш, диваажанзыг оран.

Ажы бар чыдар хүнүн херелдеринге азыннанып көстүр, чиндигир көк шы-нааж кудургайлап бадип-каннар. Найыр эртен эртелеп эгелээр. Ам кижиге бүзүрү каа барып хонаарын, айт-хөдүн кааа ооткарып, сепке-редип алырын бодап чоран. Көгел дилетзингир чораш, кыстарын тып алган. Шагда олчаан ужурашпаан өнүктөр дег хөдүлү, оон-баштак-биле ужуражып, чугаалажы бер-ген.

— Кааа доктар бодап чор-ситер, кыстар?

— Шынаага чедип тургаш-ла көрүлүр ийи. Харын, оон ужурун орта-ла билбейн чор-бис. Мында таныш аалда-рывыс чок. Алаа-да, черге-даа хонар бис ынаан — деп, Сырга эгенип чугаалаан.

Көгел боданып, мыт чок чортуп ора.

— Хүрээден элээн хайын черде, даан-адам кижиниң алы бар. Бир эвес че дээр болзупара, алаа чедип хонуп ап болур. А эртен чон чыгып турда чедип-ле келгеш бис.

Сырга Шеевже көргөн Шеев эжиниң айттырыгыг көрнүп келгенин билгеш, чу-гаага кижиге берген.

— Хамаан бе. Хайы-даа болза, алаа барып хонуп алыр-дыр. Кандыг кончуг буяныг оол боор бо. Бажын чыттап каа көрөм, Сырга — дээш чамтадыр каттырып үнгөн.

— Ойт, эдлетпин Шеев-ниң. Мен чүге чыттар ужу-руг киж мен. Чыттаксаан киж бодун чыттытар даан.

— Бир эвес Шалбадарым чок турган болза чайлыг чыттар мен, эжим.

— Оон-баштак чок, сумелеп тур мен, кыстар. Карангыла берзе, кым-даа чыттанар — деп баштака-нып чорун уламчылаан.

— Эрте дээр хал ораар бис бе? Чырыкта чедө беривиссе, улам эки.

Кыстар арам безеректелип туруп-туруп Көгел-биле кады халканнар. Сыгыргалыг-Хем-ини үлүг, бичи ийи адырын кешкеш, Улуг-Алаактын алдым дүжү-биле шынааны эрткеш, кезек талдарыг, да-мырак суглуг хемчигешти өрү элээн үр чораш, ийи ак, ийи кара олгуг аалга келген. Көгелдин даан-авазы элээн бай-шыдаалдыг кижиге барган, шымай чуртап чорур кижиге чүвө-дир. Угбазынын чангыс олгун көрүп кааш ыглат-сык-тап шаг болган. Когел ол аалга чула хүндүлөткен. Хөй дөгөрген Сырганы шүүт-ла келин чыгып хүдээп алган.

Чоо таныжып чорурунун ду-гайын Көгел сагындыраан болза, "келий" джи бээр турган боор. Дан чаа-ла ага-рып келир билек, өгүдуган.

Көгел айттарын олардан эк-келгеш, эзерткен. Шая-лакташ, дүлгөн эът, өрөмөйг тараш, көгээржикке хойтоган хойтпак кудуп берип, хүне-зин кылгаш.

— Аштап, суксан бээр си-лер, кыстар. Пашир бо хун ка-йын доостур. Аалга кээп ко-луп алыр силер — деп, Көгел-дин даан-авазы аажок сагыш човал чугаалаан. Кыстар өөрүп, черге чедир мөгенип айттанганнар.

Хүрээге чедип келгирге, чон чаа-ла чыгып эгелеп турган. Хүрээде дорт дуган бар. Ду-ган бурзуг тускы аттыг боор чүвө-дир. Эң улуг ат дуганын Сокусу дээр. Оон шала бичи-дуганын Дуюнгар. Са-гызын дээр. Дерткү дуганын канчаар адаарын Сырга ут-тупкаш, ол дугайын Көгелден катап айттар болаш, ыт-кан. Дуганнардан аныгда, бажынар, өглер, ынаш өглер эндирик. Кылат садыг черле-ри бүзүлээр база бар. Бараан-сараан сонуурган көргөн, саа-рылга кылган кижилер мөөн-ежиш турган. Хүрээ девис-кээри дээрге бүдүн кода бол-ган. Денгүр баштыг, манзыл кеткен хурактар чүвө дажы-лап, ынаш-бээр шуужуп-ла тургулаан. Байырга бетке-ле-биле турганы ол боор. Көгел биле Шеевге уадып ал-ган, Сырга хүрээ колазын сонуурган көрүп чоран. Дү-

ганнарын кырында алдынап каан хала каасталгалары эр-теңи хүнге чайынанып, бир-ле бидиңмес чырыкканы сагыш-сеткиге кийр чажып турган. Ындазында байырла-чыг, өөрүнчү-ле аажок, чикч аларган.

Майдыр бурганнын чандыг болган хурал езулалы дуган-га чүгө ламадарын, хуура-тарын киржилгези-биле каш хонук улаштыр судурлар ном-чуп хурагааш, ол езулаа доос-турга, байыр-найырын эртен эрте эгелээр-биле майдыр бурганны дуганда чалап үндүр деп барган. Бушкүрү дүлгөн үнү чангылашты үн-ген. Оон соонда шаң кенгирге болгаш өске-даа хөгжүм ая-маа бир дөңдө чиртиледир ой-най берген. Сыргага кандыг-ла бир тоол шагда дег сагыш дуган.

Сокусу дуганын эжин делгеми-биле ажиттыган. Арыл дээр чуула тергени ийи олазайындан бир чарында беш, бир чарында беш оон эр дугандаан сөөртүп үндүрүп келген. Арылды яныз-бүрү өнүгүп постер-биле кааптал, шимээ, ана бир-ле карак чылчырыктар чүвө. Хөгжүм кынап турда, олурган кижиге-даа улуг майдыр бурган-ны бөлүк ламалар көдүрүп алгаш үнүп келгеш, арыл кы-рынга чаларалыккан. Шала баскактаныпкан, тура халып чек-чорур майдыр бурганни кес-холадан шуткуп кылгаш, алды-биле кылайтыр чайыр-лап каан. Бурган бодун дол-гандыр бүгү-ле чүвени чыры дикчан шыкаш, солалыгыг херел тыртып турган. Май-дыр бурганнын эргилдээн ынычаар эгелээр. Арыл оожум шимчеп чорупкан. Кижилер арыла оруун чалап берип, черге чедир мөгенип, бурган-дан бүгү-ле эки, талааг чүве-ни хайырлаарын күзөп, дилеп катап-катап, тейдеп тургу-лаан. Арылдын кырында майдыр бурганниң ийи тала-зында ийи лаа шөңбек ына-тарда бичи бурганнар бы-гылап алган, алар-биле тей-лээн кижиге бүгүлээнин ба-жын домаяк каап олурганнар. Шеев, Сырга, Көгел улус аразы-биле сынмалдажып чо-роаш, майдыр бурганга чоо-гундан мөгенип, тейлээр ар-галыг болганнар.

Арылдын соондан яныз-бүрү өнүгүп түгүтүк) туткан ламалар, самчылар, азыра-нар, хөгжүмчүлөр, каас-ши-лик кеттинген хой саанын ла-малар, хуурактар үдөп чо-раан. Хүрээ девискээрин дес-кингеш, дөрт чүккө доктап, кылар ужурулгу езулаларын кылгаш, майдыр бурганни дуганче чаларалып кирген.

Чыгланнарын хүрээ орту-зунда чиндигир көк шыка дээрбектеп олуртуп эгелээр. Чон каа-кыт кылдыр олур-гулапканда, конга эткен, түн-дөргөн соонда, шимээ чүт-кен. Хүрээ найырын күмзат ламанын ирээл-мөргүл ном-чуу-биле эгелээр. Күмзат доктагаш, холун тейлей ту-руган боор. Дан чаа-ла ага-рып келир билек, өгүдуган.

Көгел айттарын олардан эк-келгеш, эзерткен. Шая-лакташ, дүлгөн эът, өрөмөйг тараш, көгээржикке хойтоган хойтпак кудуп берип, хүне-зин кылгаш.

— Аштап, суксан бээр си-лер, кыстар. Пашир бо хун ка-йын доостур. Аалга кээп ко-луп алыр силер — деп, Көгел-дин даан-авазы аажок сагыш човал чугаалаан. Кыстар өөрүп, черге чедир мөгенип айттанганнар.

Хүрээге чедип келгирге, чон чаа-ла чыгып эгелеп турган. Хүрээде дорт дуган бар. Ду-ган бурзуг тускы аттыг боор чүвө-дир. Эң улуг ат дуганын Сокусу дээр. Оон шала бичи-дуганын Дуюнгар. Са-гызын дээр. Дерткү дуганын канчаар адаарын Сырга ут-тупкаш, ол дугайын Көгелден катап айттар болаш, ыт-кан. Дуганнардан аныгда, бажынар, өглер, ынаш өглер эндирик. Кылат садыг черле-ри бүзүлээр база бар. Бараан-сараан сонуурган көргөн, саа-рылга кылган кижилер мөөн-ежиш турган. Хүрээ девис-кээри дээрге бүдүн кода бол-ган. Денгүр баштыг, манзыл кеткен хурактар чүвө дажы-лап, ынаш-бээр шуужуп-ла тургулаан. Байырга бетке-ле-биле турганы ол боор. Көгел биле Шеевге уадып ал-ган, Сырга хүрээ колазын сонуурган көрүп чоран. Дү-

ганнарын кырында алдынап каан хала каасталгалары эр-теңи хүнге чайынанып, бир-ле бидиңмес чырыкканы сагыш-сеткиге кийр чажып турган. Ындазында байырла-чыг, өөрүнчү-ле аажок, чикч аларган.

Майдыр бурганнын чандыг болган хурал езулалы дуган-га чүгө ламадарын, хуура-тарын киржилгези-биле каш хонук улаштыр судурлар ном-чуп хурагааш, ол езулаа доос-турга, байыр-найырын эртен эрте эгелээр-биле майдыр бурганны дуганда чалап үндүр деп барган. Бушкүрү дүлгөн үнү чангылашты үн-ген. Оон соонда шаң кенгирге болгаш өске-даа хөгжүм ая-маа бир дөңдө чиртиледир ой-най берген. Сыргага кандыг-ла бир тоол шагда дег сагыш дуган.

Сокусу дуганын эжин делгеми-биле ажиттыган. Арыл дээр чуула тергени ийи олазайындан бир чарында беш, бир чарында беш оон эр дугандаан сөөртүп үндүрүп келген. Арылды яныз-бүрү өнүгүп постер-биле кааптал, шимээ, ана бир-ле карак чылчырыктар чүвө. Хөгжүм кынап турда, олурган кижиге-даа улуг майдыр бурган-ны бөлүк ламалар көдүрү

